

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей
Секция за праистория

Десислава Руменова Такорова

**Раннонеолитната култура
в долината на Струма и Софийското поле
в контекста на връзките ѝ с Анатолия**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

Научен ръководител:
чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов

София 2016

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Секция за праистория, Национален археологически институт и музей - БАН, проведено на 26.01.2016 г.

Дисертационният труд включва увод, четири глави, заключение, списък на използваната литература (общо 250 компютърни страници), 2 приложения, 5 карти и 106 образа.

Увод

Темата на дисертацията е пряко свързана с един изключително важен проблем на средиземноморската праистория, а именно неолитизацията на Балканите в края на VII и началото на VI хилядолетие пр. Хр. Решаването на този принципен проблем, по който десетилетия са водени дискусии, е изключително актуален и сега. В последното десетилетие се натрупа значително количество информация от новопроучвани праисторически селища в Анатолия - Актопракълк, Барчин, Ментеше (Северозападна), Улуджак, Еге гюбре, Йешилова, Чукуручи, Дедеджик-Хейбелитепе (средна Западна), Бадемааджъ (Югозападна); изследванията на раннеолитни селища в дн. Югозападна и средна Западна България през последните десетилетия дадоха обилна информация. От друга страна, биологичните науки и в частност на генетиката внесоха също сериозен принос в указаната проблематика. Това актуализира темата за появата и развитието на ранния неолит в долината на р. Струма, която се очертава като важен транспортен коридор за връзка между Егейско-Анатолийското пространство и Централните Балкани. В резултат все повече специалисти обръщат внимание на сходствата в културата в централната част на Балканския полуостров и средна Западна и Югозападна Анатолия, като същевременно изтъкват специфичността на района на Мраморно море и неговата изолираност от най-ранните неолитизационни процесите на Балканите.

Цели, задачи и методика на изследването

Въпреки този широк интерес към проблематиката и ключовото място на долината на Струма и Софийското поле като важни транспортни и комуникационни артерии, до момента няма цялостно изследване върху контактите и отношенията на тези два района със средна Западна (районът, който се отводнява към Егейско море и включва долините на реките Гедиз и Мендерес) и Югозападна Анатолия (Района на езерата) от края на VII до средата на VI хил. пр. Хр. Изследвани са само отделни елементи на материалната култура. По тази причина настоящото изследване си поставя като основна цел възможното на сегашното ниво на проучванията цялостно сравнение на културата на тези региони с оглед изясняване ролята на средна Западна и Югозападна Анатолия за появата и развитието на ранния неолит в долината на Струма и Софийското поле.

За постигането на тази цел са поставени няколко основни задачи:

- да бъде представена в систематизиран вид наличната публикувана информация (изключение са непубликувани материали от Слатина-София, нива VII-III), придобита от

археологически проучвания в двата географски ареала с акцент върху долината на р. Струма и Софийското поле;

- да бъде направен на възможното ниво сравнителен анализ между обособимите елементи на културата в двата региона;

- да бъде направен тематичен синтез на базата на получените резултати и, ако е възможно, да бъдат очертани закономерности и специфични особености в контактите между двата региона.

От поставените цели и задачи е ясно, че базов изследователски метод в настоящата работа е сравнителният анализ. В научната литература перманентно е изтъквано, че това е един от основните изследователски методи при изследване на миграции, иновации, дифузия, включително техните корени и път на проникване. За да е успешно едно такова изследване са необходими поне две предпоставки - наличие на достатъчна информация, върху която да се базира изследването, и определяне на сравними групи. Във връзка с това елементите на материалната култура са обособени в няколко големи дяла:

- селищно устройство, архитектура и съоръжения от интериора;
- керамични съдове - технология, форми, украса, функция;
- други керамични предмети - антропоморфни и зооморфни изображения, култови масички, модели на постройки, пещи и житно зърно, пинтадери, тежести за стан и прешлени за вретено, дискове, други единични предмети;
- артефакти от кремък, камък, кост рог и черупки от мекотели - суровина и продукти;
- погребални и други ритуални практики;
- растителни и животински останки.

Сравненията са насочени към определянето на липса или наличие на сходства и характера на тези сходства. Липсата на сходства може да бъде пълна или частична, например да липсват сходства между предмети, направени от един и същ материал, но да присъстват в сходни находки от друг материал. Сходствата могат да бъдат по-общи, базирани на цялостната характеристика на отделните групи, могат да се отнасят до отделни елементи на конкретни видове археологически предмети или да бъдат пълни. Сами по себе си резултатите от сравнителния анализ са необходимата база, която съдържа установените формални сходства и различия, характеристика на тяхното ниво, може да показва дори генетична връзка, но не дефинира механизма на пораждаване на евентуалните сходства - миграция, дифузия, обмен. За изясняване на ролята на средна Западна и Югозападна Анатолия в появата и

развитието на ранния неолит в долината на р. Струма и Софийското поле, както на процесите, довели до определени сходства или различия е необходимо използването на комплексен подход, при който резултатите от сравнителното изследване са допълнени от контекстуален, функционален и териториално-хронологически анализ. Трябва да се има предвид, че при трансформацията на материалната култура на мигриращи човешки групи съществена роля има новата екологична среда. Много консервативна обаче е религиозно-митологичната система на мигриращите групи, съответно семантичната натовареност на елементите на материалната култура и това е изключително важна призма в интерпретацията на резултатите от сравнителния анализ.

I. Проучвания на раннеолитната култура в долината на река Струма и Софийското поле

I.1. Кратка географска характеристика

В тази част се описват географските характеристики на долината на Струма и Софийското поле. Меридионално разположение на р. Струма и отвореността и към Егейско море е една от важните ѝ особености. Обърнато е внимание на голямото разнообразие на региона, в който множество малки полета, заобиколени от планини и височини, са свързани помежду си от долините на реките. Заради меридионалното разположение региона попада и в няколко климатични зони. Изследванията на климата за началото на неолита в тази част на Европа показват, че зимата е била по-мека (с до около 3°C), средните летни температури са били малко по-ниски, а влажността е била по-висока спрямо съвременните нива.

I.2. История на теренните проучвания на раннеолитните селища в региона

В първата половина на XX в. се натрупват данни за съществуването на редица раннеолитни селища в разглеждания регион. В Софийското поле това са Кремиковци, Милковица (Побит камък), Бухово, Курило-Кременица и Яна, а в долината на р. Струма - Невестино, Мурсалево, Дупница и Прибой. Първите сведения за тях са получени въз основа на събраните от повърхността материали. След средата на XX в. започват първите археологически разкопки в Софийското поле (Кремиковци). Продължават теренните обхождания. 70-те и 80-те години на XX в. могат да се определят като пик на археологическите проучвания на неолитни селища в долината на Струма и Софийското поле. Проведени са археологически разкопки на селищата Перник-Хокейна площадка, Прибой, Българчево, Сапарева баня-Кременик, започват проучванията в Гълъбник, Слатина-София, Ковачево, Крайници, Ваксево. През 90-те години

кризата се отразява и на археологическите проучвания. Освен проучванията на Ковачево, Гълъбник, Ваксево, Крайници и Слатина-София, ограничени проучвания се провеждат на още само две раннонеолитни селища. В първото десетилетие на XXI в. са възобновени теренните обхождания в Благоевградско и Кюстендилско. Наред с продължаващите проучвания в Ковачево, върху ограничена площ се правят разкопки на пет нови селища от ранния неолит - Дренково-Площко, Илинденци, Пиперков чифлик, Берсин. През последните няколко години продължават теренните проучвания в Илинденци и Берсин. След дълго прекъсване през 2013 г. са възобновени разкопките на раннонеолитното селище Слатина-София. Спасителните разкопки, свързани със строежа на АМ „Струма“, допринасят значително за проучванията на ранния неолит в региона - на значителна площ са изследвани селищата при Мурсалево-Деве боаз и Джерман. Наред с археологическите разкопки се извършват и редица недеструктивни изследвания.

1.3. Селища

В долината на р. Струма и Софийското поле са регистрирани общо 41 селища с културни останки от ранния неолит. От тях 33 са в долината на р. Струма, а останалите 8 - в Софийското поле.

1.4. Проблеми на проучванията

- Наличието на малко раннонеолитни селища и неравномерното им териториалното разпределение. В долното течение на р. Струма обектите са единични, в южната и централната част на средното течение са малко, а основната група от тях са регистрирани в северната част на средното и по горното течение на реката. В Софийското поле също се забелязва неравномерност в местоположението на селищата. Те са разположени изцяло в източната му част, върху по-високи тераси на р. Искър и притоците ѝ.

- Неравномерна проученост на региона. Археологически разкопки са проведени в обхвата на 19 селища. От тях едва две се намират в Софийската котловина - още един факт, потвърждаващ незадоволителната степен на проученост на този район. Останалите седемнадесет обекта се намират в долината на р. Струма. Проучванията там отразяват описаните по-горе проблеми.

- Проучена площ и стратиграфска ситуация. Разкопаната площ на селищата е пряко свързана с резултатите и съответно с получените изводи. В по-голямата част от селищата разкопки са провеждани на една твърде ограничена площ - между 20 и 200 м². Шест селища са проучвани на площ над 1300 м²; в две са проучени около 800 м². Тази неравномерност до

голяма степен може да се отрази на коректността на някои по-детайлни проучвания, включително дебелината и характеристиките на културния пласт. Поради наличието на хоризонтална стратиграфия дебелината на културния пласт не винаги е пропорционална на продължителността на обитаване на селището. Този факт, заедно с ограничената площ на някои проучвания, не позволяват да се отрази цялостната стратиграфска ситуация, което затруднява синхронизацията на селищата и периодизацията на раннеолитната култура.

Допълнителен проблем създава фактът, че публикациите на резултатите от археологическите разкопки не отговарят на степента на проученост на селищата.

II. Периодизация, културно диференциране и абсолютна хронология на ранния неолит в долината на река Струма и Софийското поле. Хронологическа позиция в контекста на Анатолия

II.1. Периодизация и културно диференциране

Състоянието на периодизацията на ранния неолит в долината на р. Струма и Софийското поле е белязана от по-късното начало на проучвания в региона. Нуждата от първоначално натрупване на данни определя и по-късното изграждане на периодизационни схеми. От друга страна, сравнително малкият брой проучвани селища, липсата на многослойни селища с достатъчно дебел културен пласт и разнообразната материална култура за един такъв малък по площ ареал предполага и допълнителни затруднения. За вътрешната периодизация на първата половина на неолита съществуват две основни тенденции. Според първата, на територията на дн. Западна България или в частност в долината на р. Струма се наблюдава последователно сменяне на доминиращия цвят в орнаментацията на керамиката. Михаил Чохаджиев определя три хронологически фази: с бялорисувана керамика; с тъмнорисувана керамика, която има три под фази - с червена, черна и кафява боя; с полихромнорисувана керамика, която обаче не е представена в разглеждания ареал. Това виждане е доразвито от Стефан Чохаджиев, но само за долината на р. Струма. Той също определя три фази в развитието на раннеолитната култура по р. Струма. Първата фаза включва монохромен етап, в които липсва рисувана орнаментация. Втората фаза се определя от наличието единствено на червеноангобирана керамика с бяла рисунка. Третата фаза е доминирана от керамика, рисувана с тъмна боя. Няма промяна в характеристиките на трите подфази - с червена, черна и кафява боя, но не се изключва едновременно съществуване на

украса с червена и черна боя, като определящ за принадлежност към една от двете подфази е доминиращият цвят.

Втората тенденция е за локализиране на по-малки териториални общности със сходна орнаментация на керамиката. Васил Николов прави детайлно хронологическо и териториално разграничаване. В Софийското поле се развива първо група Слатина (като част от началния етап на култура Караново I), която се характеризира с керамични съдове, орнаментирани само с бяла боя. Следва група Кремиковци, в която се срещат тъмна, бяла и полихромно рисувана орнаментация; в нея могат да се разграничат две или три фази. По горното и средното течение на р. Струма (на север от Кресненското дефиле) първият етап на ранния неолит е представен от група Гълъбник, за която са характерни съдове със сложна бялорисувана орнаментация, а вторият - от група Кременик-Анзабегово, която включва „поне две фази”, като в първата преобладава виненочервена украса, а във втората кафява (черна) и кремава украса. По средното течение на р. Струма (на юг от Кресненското дефиле) според В. Николов ситуацията за момента остава неясна, но причислява Ковачево към т.нар. Югозападен вариант на култура Караново I, т.е. през целия ранен неолит се използва орнаментация само с бяла боя.

Докато проблем при дефиниране на отделните етапи е основно съществуването на т. нар. монохромен период, то синхронизирането на отделните фази помежду им и със съседните ареали е силно дискусивно. Периодизациите, разглеждащи в единство територията на дн. Западна България или поне долина на р. Струма предполагат едновременно започване и съответно завършване на отделните „цветови” етапи. Според изследователите, които разделят ареала на отделни групи, доминирането на орнаментиране с конкретен цвят боя е териториално ограничено и често асинхронно. Друг проблем е финалът на ранния неолит в разглеждания ареал. Според публикации на съответните разкопвачи относно публикуване на теренни проучвания на няколко селища в региона, края на ранния неолит е маркиран от края на съществуването на Ковачево Id, Българчево I, Ваксево III, Сапарева баня-Кременик I, Гълъбник III, Перник, Слатина I хор., Кремиковци II. Според някои специалисти той може да се синхронизира с края на култура Караново II в Тракия, но поради факта, че полихромнорисувната украса се появява и е част от тъмнорисувания етап на ранния неолит в този регион, по-вероятна изглежда синхронизацията на края на ранния неолит в долината на Струма и Софийското поле с периода Караново III.

II.2. Абсолютна хронология

Данните за абсолютната хронология на селищата от разглеждания ареал са изключително оскъдни. Резултати от радиовъглеродно датиране има от пет обекта - Гълъбник, Крайници, Сапарева баня-Кременик, Ковачево и Слатина.

Най-ранните дати около 6200 cal BC са от първия етап на обитаване на Ковачево и от най-долното ниво на Гълъбник. Датите, които маркират края на ранния неолит, са от Сапарева баня-Кременик, IV ниво, и Българчево I - 5450-5400 cal BC. Тъй като вътрешната периодизация на ранния неолит се отличава с асинхронност, не могат да се поставят точни граници на подпериодите. На базата на съществуващите дати от Гълъбник и Слатина се твърди, че керамиката с червена орнаментация се разпространява в долината на Горна Струма около 5800-5750 cal BC, докато новите дати от Слатина изтеглят началото на това явление в Софийското поле в един по-ранен етап - около 5900 cal BC. Абсолютните дати от Ковачево потвърждават развитие на селището през целия ранен неолит.

II.3. Хронологическо сравнение на раннеолитни селища в долината на Струма и Софийското поле, и селища в средна Западна и Югозападна Анатолия

Ранният неолит в долината на р. Струма и Софийското поле се развива от края на VII хил. пр. Хр. до средата на VI хил. пр. Хр. В този времеви отрязък в Югозападна Анатолия попадат късният неолит и ранният халколит, като границата между двата периода (около 6000 cal BC) е появата на рисуванa керамика. Всички проучвания на селища в средна Западна Анатолия започват след 90-те години на XX в., в някои случаи разкопките не са завършили. Това затруднява изграждането и прецизирането на цялостна периодизационна схема. Поради тази причина често самите проучватели избягват поставянето на разкопаваните селища в конкретен период, но голяма част от селищните пластове са датирани чрез радиовъглеродния метод. В изследвания хронологически период и териториален обхват попадат девет археологически обекта. В средна Западна Анатолия това са селищата Еге гюбре, Улуджак, Йешилова, Дедеджик-Хейбелитепе и Чукуручи, а в Югозападна Анатолия - Куручай, Хаджилар, Хьоючек и Бадемааджъ.

III. Раннеолитната култура в долината на р. Струма и Софийското поле. Сравнителен анализ със средна Западна и Югозападна Анатолия

В тази глава се прави сравнителен анализ на обособените групи на материалната култура, посочени в увода. За целта първоначално в обобщен вид са представени данните за всяко едно отделно селище от долината на Струма и Софийското поле, последвано от кратък

синтез и/или посочване на актуалните проблеми. После отново в обобщен вид са представени данните от селищата от средна Западна и Югозападна Анатолия, впоследствие е направено сравнение между двата региона. Посочени са основните изводи.

III.1. Селищно устройство, архитектура и съоръжения от интериора

В тази част на работата е разгледана информацията за вида и вътрешната организация на раннонеолитното селище, както и за къщата като негова основна единица. Представени са накратко данните за строителните техники и методи, използвани при изграждането на отделните части на постройките - под, стени, таван и покрив, съоръжения от интериора. Отделено е място за пространство в къщите - както за неговото разпределение, така и за елементите на вътрешното устройство - пещ, хранилища, хромелни съоръжения и др.

В долината на р. Струма и в Софийското поле доминират селищата от открит тип, някои от които са с по-дебел културен пласт и се определят като многослойни. Информацията за оградящи съоръжения е ограничена. Селищата трябва да се разглеждат в контекста на заобикалящата среда и протичащите социални процеси. Могат да се открият няколко различни подхода към вътрешната организация на селищата - групи от къщи с тесни проходи между тях и с улици между отделните „квартали“; ортогонален план на селищата, с успоредни редици от постройки. Къщите са свободностоящи, наземни, с четириъгълен план - най-често правоъгълен, по-рядко квадратен или слабо изразен трапецовиден. Проучванията в Ковачево и Слатина показват намаляване на площта на жилищата с течение на времето. За изграждане на къщите е използвана колово-плетена конструкция, глинобитна техника, *pisé* и кирпич. Със сигурност може да се твърди, че това е районът и периодът в праисторията на българските земи с наличието на най-многообразни начини на градеж, които при това се използват и в рамките на едно и също селище понякога едновременно, друг път последователно. Причините за това могат да се търсят в различни посоки. От една страна, на носителите на раннонеолитната култура, заселвайки се по тези земи, се налага да се адаптират към новите условия и да намерят оптимален вариант сред познатите им строителни техники. От друга страна, наличието на огромни ресурси от качествен дървен материал, заедно с нуждата от разчистване на територии за посеви и пасища най-вероятно предопределя господстващото положение на стълбово-плетената конструкция.

Средният размер на обитаемото жилищно пространство е около 45 м². То е разположено обикновено на един етаж. Проучени са и двуетажни сгради. Къщите имат едно или две помещения. Пещите имат различно разположение. Обичайно в една къща има една

пещ с правоъгълна, заобленоквадратна или подковообразна форма с полусферичен купол или купол с плоскооформен горен дял. Наличните данни не показват сигурна хронологическа или териториална зависимост при разпределянето на различните по форма пещи, но е възможно тези с четиристранен план да са по-ранни (въз основа на данните от Слатина). За останалите елементи от вътрешното устройство на раннеолитните жилища данните са оскъдни.

При сравнението на архитектурата и съоръженията от двата региона в Западна Анатолия и от Централните Балкани, се налага констатацията, че в изследвания аспект те се различават в значителна степен, но има и редици паралели, които трябва внимателно да се анализират:

- Разлика се наблюдава относно типовете селища - открити и селищни могили. От Югозападна Анатолия са известни само селищни могили, в средна Западна двата типа селища са равномерно разпространени, а в дн. Югозападна България доминират откритите селища. В последните два района обаче е налице идеята за продължително обитаване на едно място, при съществуване на подходящи условия, като се наблюдава хоризонтално изместване на селищата.

- Поради ограниченията, които поражда малката проучена площ, засега не могат да се направят изводи за степента на сходство във вътрешната планировка на селищата.

- В двата изследвани региона са познати идентични строителни техники. Разлики се наблюдават в доминиращата строителна техника. Причината за това най-вероятно трябва да се търси в различните условия на средата (вкл. наличието на лесно достъпен строителен материал) и степента на адаптация към нея.

- Идентична е ролята на къщата. Тя е лично пространство на домакинството, в което са съсредоточени дейности, свързани с ежедневните му потребности.

III.2. Керамични съдове

Керамичните съдове, цели или фрагментирани, са най-често срещаните предмети в културния пласт на праисторическите селища. Тяхната характеристика на най-чувствителен елемент на древната култура предполага и множеството изследвания върху тях. От друга страна, изучаването им е затруднено от многобройността им и опитите това разнообразие да бъде обхванато и точно отразено. Липсата на единна терминология и методика на изследване е често срещан проблем, с който се сблъскват изследователите, изтъкнат е по-надолу и в настоящата работа. Предвид целите на настоящата дисертация не се налага да навлизам в детайли, а само набелязвам най-общи тенденции в развитието на керамичните комплекси.

Технология. Това е един от най-слабо изследваните аспекти. Съдовете са произвеждани на ръка (с лентеста техника, на калъп), като за дооформянето им са използвани различни инструменти - костени, каменни, вторично преизползвани керамични фрагменти. Понякога за опостнител е използвана фина органика предимно в керамиката на селища от първата половина на ранния неолит, а в такива от края на периода почти липсва. Разлики обаче се наблюдават в синхронни, близо разположени едно до друго селища като Ковачево и Илинденци. Два са вариантите на интерпретация - или характеристиката на глината налага прибавянето на органичен опостнител, или наследените технологически умения в направата са различни. Основната част от съдовете са изпичани в оксидационна среда. Липсват преки доказателства къде е протичало това действие. Червеният им цвят се дължи както на процеса на изпичане и използването на желязосъдържащи глини, така и на добавянето на хематит при ангобирането им. Слабо разисквана е проблематиката за керамиката с тъмна много добре загладена до полирана повърхност, изпичана при редукция. Устойчивото съществуване на тази група керамика през целия период, а не появата на единични фрагменти предполага наличие на хора, носители на различна от масовата традиция, а не добиването ѝ чрез обмен. Друг е въпросът дали тази традиция успява постепенно да се наложи като мода или това става по-късно чрез допълнително инфилтриране на ново население.

Форми. Изследванията върху развитието на формите са най-силно затруднени от липсата на обща терминология, както и от фрагментираността на керамичния материал и селективността при публикуването му. Относно раннонеолитните керамични форми трудно може да се говори за видимо еволюционно развитие в смисъла на преминаване от по-прости към по-сложни.

Украса. В долината на Струма и Софийското поле се регистрират две тенденции в орнаментацията. Консервативна - запазване на орнаментирането с бяла боя през целия ранен неолит (Ковачево). Динамична - последователна поява и налагане на орнаментация с нови цветове (Гълъбник и Слатина). Най-ограничена е информацията за керамиката с червена рисунка от етапа с червена (и бяла) орнаментация, проучванията през последните години в Слатина-София потвърждават и доразвиват някои направени наблюдения. При появата си червенорисуваната керамика е в ограничено количество, винаги е нанасяна върху червена ангоба, която я прави трудно забележима. Орнаментът се състои от прости геометрични мотиви - групи успоредни наклонени широки линии с различна ориентация, триъгълници, запълнени с успоредни линии; вписани полукръгове. Сложни композиции като „венец на

плодородието“ се появяват в края на етапа с червена рисунка и то вече върху керамика с оранжева ангоба. Явно е, че няма радикална промяна в технологията на изработка на керамиката, а се изменя само един чувствителен елемент - орнаментацията. От друга страна, в почти всички селища, в които има етап с червена рисунка, той е предхождан от такъв само с бяла. Липсва в селища, които започват да съществуват във втората половина на неолита, т.е. само с тъмнорисувана керамика. Това потвърждава не толкова преходния характер на този етап от развитието на ранния неолит, а по-скоро генетичната му връзка с фазата с бяла орнаментация.

Функция. Резултатите от изследванията за Ковачево показват, че съществува зависимост между морфологията на съдовете и тяхната функция, като се наблюдава хронологическа стабилност на употребата на различните видове съдове през целия ранен неолит. Съдовете за съхранение и тези за готвене показват редица специфики, които предполагат висока степен на познание на грънчарите, което им дава възможност за прилагане на различни технически решения.

Краткото сравнение между керамичните комплекси от долината на р. Струма и Софийското поле с тези от средна Западна и Югозападна Анатолия дава възможност да се направят няколко извода:

- Най-много прилики в керамиката между разглежданите два региона се откриват в технологията на изработка - керамиката с червеноангобирана повърхност е не само визуално, но и технологично сходна. Изпичането при редуция не е било непознато, но не е предпочитано.

- Между формите на керамичните съдове от двата изследвани ареала лесно се откриват сходства. Това до голяма степен се дължи на заоблените прости форми - полусферични, обърнатокопични и S-овидни, които доминират в керамичните комплекси. Всеки отделен микрорайон има своите специфики и точни аналогии липсват.

- Керамиката с рисуванa украса е характерна за Югозападна Анатолия - Хаджилар, Куручай, Хюючек. Отличителна характеристика на раннеолитната култура в долината на р. Струма и Софийското поле също е рисуваната украса с бяла, червена и кафява/черна боя, въпреки че количеството на рисуванa керамика в двата региона е несъпоставимо. Аналогиите в украсата са и иконографски (по-рядко), но преди всичко семантични. В средна Западна Анатолия керамиката с рисуванa украса се ограничава до единични фрагменти, една част от

които са импорти от Югозападна Анатолия. Фрагментите с бяла рисунка са дребни и нехарактерни.

- Сравнението на керамичните комплекси показва, че между районите на средна Западна Анатолия и дн. Югозападна България се откриват по-малко прилики, отколкото на всеки един от тях с Югозападна Анатолия. Вероятно развитието и на двата района (средна Западна Анатолия и дн. Югозападна България) е свързано с тази област, но независимо един от друг.

III.3. Други керамични предмети

Антропоморфни изображения

Антропоморфни изображения са установени във всички раннеолитни селища в долината на р. Струма и Софийското поле.

Разнообразието на вида на пластичните антропоморфни изображения, контекстите, в които се откриват, както и степента им на фрагментираност предполага и различна употреба. Вероятно по-голямата част от тях са служели за различни временни цели и са загубвали значението си след участието в определен ритуал. Релефните и рисувани изображения по стени на керамични съдове се срещат по-рядко. Релефните изображения на ръце и на човешки фигури са изключително характерни за Слатина. Антропоморфни съдове са открити в няколко селища.

При сравнението със средна Западна и Югозападна Анатолия могат да се направят следните заключения::

- При пластичните изображения има иконографски и семантични сходства - почти пълното господство на женски изображения; подчертава се областта на ханша и задните части вероятно във връзка с идеята за плодородието, понякога се изобразява прическата, вероятно като белег на определен социален статус. Предметите се откриват във фрагментирано състояние. Основната разлика е в значително по-голямата схематичност на фигурите от селищата в долината на р. Струма и Софийското поле.

- Възможно е произходът на паралелепипедните човешки изображения с врязана украса да се търси в Югозападна Анатолия.

- Изображенията на релефни ръце върху съдове показва, че и в двата ареала керамичният съд има значителна символна натовареност и се явява хипостаза на човешкото тяло.

- Антропоморфни съдове от двата региона показват забележителна близост, като впечатление прави, че по-ранните изобразяват само човешка глава, докато по-късните изобразяват цяло човешко тяло, а украсата им е с богата символна натовареност.

Зооморфни изображения

Зооморфните пластични изображения се срещат във всички селища от началото на ранния неолит, макар и рядко. В Гълъбник и Слатина количеството им се увеличава в горните пластове. Повечето зооморфни изображения са грубо изработени и представят домашни животни. Участието в двойка с женска антропоморфна фигура вероятно е една от основните линии на семантична натовареност на (мъжките) животински пластични изображения. Възможно е и да са свързани със символични жертвоприношения. Зооморфни съдове се срещат рядко.

Характеристиките на зооморфните пластични изображения от долината на р. Струма и Софийското поле намират ясно сходство с тези от средна Западна и Югозападна Анатолия - схематични и невнимателно изработени. В Анатолия често се срещат изображения на птици. Птицата като самостоятелен образ липсва в ранния неолит в дн. Югозападна България, с изключение на няколко предмета от Слатина. Зооморфните съдове са добре представени в селищата от Района на езерата. Аналогични се срещат и в дн. Западна България, но са по схематични.

Култови масички

Раннонеолитните култови масички - тристранни и четиристранни, от долината на р. Струма и Софийското поле са сравнително добре проучени. Нужно е обаче по-подробно изследване на масичките в отделните селища и хронологически периоди на ранния неолит, тъй като това е фазата на лавинообразно разпространение на тези предмети в широк ареал. Проучванията в Ковачево показват, че най-ранни са четиристранните масички, които са 95% от всички в селището. В долината на Горна Струма и Софийското поле доминират тристранните култови масички, като в Гълъбник I преобладават тристранните с кръгло легенче. Във втората половина на неолита, с изключение на Ковачево, ясно доминират тристранните масички. Разнообразието е голямо и показва различно групиране на предметите в селищата, а в отделните селища се наблюдава наличие на специфични групи предмети. Възможно е те да показват определени междуселищни контакти или наличие на групи с различни обичаи в рамките на едно селище.

Сравнението със средна Западна и Югозападна Анатолия показва, че:

- В двата анатолийски района са разпространени само четиристранните масички, като се наблюдават множество иконографски аналогии.

- Тристранните масички, които са по-широко разпространени, но се появяват по-късно от четиристранните, се срещат само на Балканите и могат да се разглеждат като местно развитие на този вид предмети.

- Голямото количество култови масички в долината на р. Струма и Софийското поле рязко контрастира с единичните артефакти на изток.

Моделите на постройките, пещи и житни зърна

Представяват единични находки от някои раннеолитни селища на изследвания регион. Разпространението им е неравномерно териториално и хронологически в периода на ранния неолит.

Резултати от сравнителния анализ с данните от средна Западна и Югозападна Анатолия:

- Модели на постройките и пещи от разглеждания период в средна Западна и Югозападна Анатолия не са открити. Моделът на жилище от Слатина напомня иконографски култова масичка от Хаджилар, а оформянето на покрива намира точни аналогии в предмети от Куручай.

- Моделите на зърно („тежести за прашка“) са част от т.нар. неолитен пакет. В селищата от Района на езерата, както и в Улуджак се откриват в големи количества, обикновено в къщата, около пещта или хромелното съоръжение, а в Улуджак и в хранилища, заедно с тежести за стан. В долината на Струма и Софийското поле находките от ранния неолит са единични, но нова се дължи и на недостатъчното им публикуване.

Пинтадери

Пинтадерите са неравномерно териториално разпределени, като се наблюдава концентрация на предмети не само в конкретни райони, но и в отделни селища. Всички пинтадери с кръгла основа, с изключение на една от Слатина, са открити в Ковачево. Най-широко разпространени са зигзаговидните мотиви и композиции. Липсата на конкретни данни затруднява дефиниране на функцията на тези предмети. Твърде голямата еднообразност на орнаменталните композиции насочва към идеята за символното значение на мотивите, което се потвърждава и от използването им върху други предмети. Възможността за носенето/пазенето на тези предмети като амулети или поставянето на знаци върху различна материя несъмнено е свързано с раннеолитната обредност.

На база на сравнителния анализ се могат да се направят някои наблюдения:

- Пинтадерите са разпространени и в двата региона, като се наблюдава неравномерно териториално разпределение.

- Сходства се откриват в оформянето на основата - правоъгълна или издължена правоъгълна (понякога със заоблени ъгли), но също така кръгла и кръстовидна, и по-рядко в изобразените композиции.

- Подобно и на други разглеждани находки, в сравнение с някои предмети от Анатолия тези от балканския ареал на изследването изглеждат по-невнимателно изработени.

- За средна Западна и Югозападна Анатолия са характерни преди всичко концентричните мотиви, докато в долината на р. Струма и Софийското поле най-разпространени са линейните мотиви.

Керамични тежести за стан, прешлени за вретено и дискове

Представените публикувани находки със сигурност не отразяват реалното състояние на количеството и разнообразието на откритите предмети от тази група, защото обикновено информацията за тях се пренебрегва. От известните данни няколко факта правят впечатление: видовото разнообразяване и количествено нарастване на тежестите за стан в по-късните етапи на ранния неолит; липса на прешлени за вретено и наличие на огромно количество керамични дискове с или без дупка.

Доколкото може да се съди от сегашното състояние на публикуване на находките, очертава се липса на тежести за стан и наличие на прешлени за вретено в Района на езерата, а в долината на р. Струма и Софийското поле е може би обратно, т.е. една от разликите, която се очертава между двата разглеждани региона е в текстилната традиция. Пробитите керамични дискове от стени на съдове се срещат и в двата ареала.

Други

Тази група включва разнообразни предмети, които обаче са откривани рядко и поради тази причина не се разглеждат самостоятелно - лабрети, копчета, амулети, мъниста, гривни, лъжици и черпаци.

Изводи от сравнителния анализ на керамичните предмети:

- Комплексът от керамични предмети е сходен като състав и белези в долината на р. Струма и Софийското поле, от една страна, и средна Западна и Югозападна Анатолия, от друга. Идентичен е контекстът на откриване на този вид находки, когато е известен. Голямата част от керамичните предмети са свързани вероятно с различни обредни дейности, което предполага идентична религиозно-митологична система на общностите от двата региона.

Разликите са основно при моделите на къщи и пещи, лабретите, тежестите за стан, които се срещат само в дн. Западна България, и керамичните лъжици и черпаци, които са характерни за Анатолия.

- Наблюдава се интересна „обратнопропорционална“ закономерност - предмети, които са по-рядко срещани в Анатолия, рязко се увеличават като количество на Балканите (например, култовите масички); други, които се срещат в огромно количество в средна Западна и Югозападна Анатолия, в долината на р. Струма и Софийското поле са единични находки (например, моделите на зърно); концентричните мотиви при пинтадерите са заменени с линейни в дн. Западна България.

- Наред с редица сходства при отделните видове предмети има „прехвърляне“ на елементи от един вид предмети в анатолийския ареал към друг вид предмети в балканския ареал, което отново показва взаимосвързаност в границите на определен смислов кръг, определян обикновено като религиозно-митологична система.

- В долината на р. Струма и Софийско поле са изработвани керамични имитации на мраморни предмети, характерни за Района на езерата.

III.4. Артефакти от кремък, камък, кост, рог и черупки от мекотели

Кремъчна индустрия

Акцентът в изследванията на кремъчната индустрия пада основно върху т.нар. балкански кремък. Очертават се няколко проблема. Какво е количественото му отношение спрямо използваните местните суровини и в този смисъл до каква степен ежедневните нужди на обитателите са зависими от тази висококачествена суровина или тя е била по-скоро белег на престиж. Второ, доколко понятието балкански кремък включва в себе си суровина с общ местопроизход. Трето, изясняване на хронологическата му позиция като важен фактор за определяне на посоките на движение и разпространение. Няма съмнение и относно начина на разпространение на предметите от висококачествен кремък - чрез търговия. Нерешен остава въпросът обаче за производителите и използваната от тях технология.

По отношение на кремъчната индустрия в разглежданите два региона се открояват редица прилики, макар и индиректни. На първо място това е използването на висококачествени сечива, което от своя страна предполага търсене на качествена суровина. И в двата района за целта са използвани системи за обмен, които доставят различна суровина.

Каменни артефакти

Каменните предмети, с изключение на някои дребни находки, са едни от най-слабо проучените артефакти. Наличието на драстични разлики в установените видове, използвани скали, в различните раннонеолитни селища определено подкрепя вече изказаната теза, че основните суровини се набавят от близката околност. Интересен е проблемът с нефрита, тъй като до момента не може да се установи произходът му. Възможно е, аналогично на т.нар. балкански кремък, предметите от нефрит също да са продукт на специализирано производство и да са обект на размяна. Ниският процент брадви и доминирането на теслите и длетата може да се свърже с функцията на предметите. Брадвите най-често са използвани за сечене на дървета - дейност, извършвана извън рамките на селищата. Големият процент тесли и длета показва, че дървообработката (или поне част от нея) е протичала в селището. Хромелните камъни и хаваните са стандартна част от вътрешната уредба на раннонеолитните жилища, което показва, че приготвянето и вероятно консумирането на храна е извършвано в рамките на всяко едно отделно домакинство.

Дребните каменни артефакти могат да се разделят в две основни групи - антропоморфни изображения, и предмети за обозначаване на определен социален статус - нанизии от мъниста, амулети с различна форма, гривни, пръстени. Към тази група трябва да се добави нефритеният скиптър, нефритените теслички, както и мраморният боздуган от Гълъбник I.

Сравнението на огладените каменни предмети от двата ареала показва, че:

- Най-често са експлоатирани местни ресурси от близката на селището околност. И в двата региона има данни, че изработката на каменните предмети изцяло или частично е ставала в рамките на селището.

- Огладените каменни оръдия са между основните елементи на материалната култура на ранноземеделските общества. В този смисъл е естествено, че използваните каменни оръдия в двата ареала са идентични. Утилитарните каменни предмети се срещат във всяко едно селище и са неразделна част от битието на обитателите му, свързани със задоволяване на ежедневните им потребности.

- Каменните предмети със символна натовареност са концентрирани в отделни райони и селища, които вероятно са били производствени центрове. Във видовото разнообразие също се наблюдават закономерности - най-често се срещат мънистата и амулетите с прости форми (причината трябва да се търси в по-малко трудоемката им изработка); повечето амулети със

сложни форми са уникални (това насочва към използване на суровина с подходяща форма, която изисква по-малко усилия при оформяне).

Артефакти от кост, рог и черупки на мекотели

Предметите от кост и рог са разнообразни. Изследване на С. Чохаджиев показва, че костните инструменти нямат хронологическа натовареност. Такава вероятно имат някои костени предмети с предполагаема семантична натовареност. Направата на костени предмети трябва да се свърже с наличието на опитни занаятчии.

Изследванията върху технологията на изработка на костените сечива в разглежданите региони показва, че тя е идентична. Голяма част от различните видове костени предмети се появяват още в началото на неолита в Близкия изток и се разпространяват заедно с новата икономика. Забелязват се някои специфики в количествено отношение.

Предметите от черупки на мекотели са откривани рядко. Вероятно една част от тях са предмет на обмен.

Изводи от сравнителния анализ на предметите от кремък, камък, кост, рог и черупки от мекотели:

- Наблюдава се пълно сходство между предметите с утилитарна функция, включително много сходна технологична традиция. Изключение правят обсидиановите сечива и тези от висококачествен „балкански кремък“, тъй като суровината не била достъпна за всички (в сравнение с камъните от реките и костите от животни). Те обаче са набавяни по сходен начин - чрез обмен.

- И в двата ареала се предполага наличие на занаятчийство за производство на мраморни изделия, а на Балканите и за нефритени предмети.

- При символно натоварените предмети има сходства, но се наблюдава и прехвърляне на елементи от един вид предмети на друг, както и изработването на сходни по вид предмети от различен материал.

III.5. Погребални и други ритуални практики

Погребални практики

В долината на р. Струма и Софийското поле са проучени 20 гроба, от които 17 са първични, а 3 вторични. С изключение на гробните комплекси от Ваксево, които могат да се отнесат към първата половина на ранния неолит, останалите се датират във втората му половина. Всички регистрирани гробове са локализирани в рамките на селищата. Наблюдават се определени закономерности. В Ковачево Ic-Id и Илинденци гробовете са на бебета и деца,

положени в междужилищното пространство. Тялото, което е положено в ямата, е предварително „опаковано“ по някакъв начин . Липсва погребален инвентар. Откритите в Слатина гробове се концентрират в II и I строителен хоризонт. Всички те принадлежат на възрастни индивиди, положени в междужилищното пространство - мъже и жени, като при жените липсва погребален инвентар. Гробовете от Българчево I и Гълъбник са на деца. Липсва гробен инвентар. Въпреки неголемия брой на посочените примери може да се твърди, че споменатите закономерности съществуват, защото те са представени в селища, които са проучени в задоволителна степен. Бъдещи теренни проучвания ще могат да покажат дали в тези случаи става дума за регионална културна традиция или по-скоро за специфика, която съществува в отделните селища.

Сравнението погребалните комплекси от двата региона е затруднено поради ограничената изворова база:

- Практиката на погребване на мъртви в селищата съществува и в двата региона, като засега изглежда, че в средна Западна Анатолия е по-ограничено разпространена. Тя по принцип обхваща много малък процент от обитателите на селищата.

- Откриват се редица прилики - гробовете са установени както в междужилищното пространство, така и в жилищното; доминира свитата позиция настрани; ориентацията не е единна, но едва ли е случайна; разнообразна полова и възрастова структура на погребаните и др., но липсват точни аналогии - практиките са много разнородни в отделните селища.

Други ритуални практики

Данните за ритуални практики, различни от свързаните с погребалните обреди са доста оскъдни. До голяма степен те са зависими от степента на запазеност на структурите, както и от чисто субективната преценка на проучвателя. Представени са пет ритуала - принасяне на строителна жертва; ритуали, свързани с култа към предците или т.нар. домашен духохранител; засвидетелстван е т.нар. култ към колоната или световното дърво; почитането на богинята Майка; обреди, свързани с ями. Могат най-общо да се разделят в две големи групи - извършвани в жилищното пространство и извършвани на открито, като във втората група попадат само ямните комплекси. Може да се предположи, че в рамките на жилищата са извършвани обреди, отнасящи се до благополучието на обитателите им, докато в ямните комплекси са извършвани и обредни действия от всички обитатели на едно селище.

Аналогии с Анатолия могат да бъдат открити в следните аспекти:

- Основната обредна дейност е съсредоточена в къщите, като липсват данни за съществуване на отделни сгради в рамките на селищата, които да имат изцяло ритуални функции.

- Обичаите най-често са свързани с идеята за плодородие, като основна роля в тях има богинята Майка.

III.6. Растителни и животински останки

Растителни останки

Култивираните растителни останки принадлежат на зърнени и бобови култури. В проучваните селища доминират различни видове зърнени култури. Близостта на съвкупността от култивирани зърнени и бобови култури в Анатолия и Балканите вече е коментирана. Фактът, че земеделските култури са привнесени от Анатолия се доказва от липсата на диви предшественици на тези растения на Балканите, както и от наличието на видове като нахута, които не са характерни за климата в Югоизточна Европа. Освен в самите видове, редица паралели могат да се установят и в начина на съхранението на получената продукция и съответно в отглеждането на култивираните растения.

Животински останки

В ранненеолитните селища, разположени в долината на р.Струма и в Софийското поле са представени и четирите одомашнени в Плодородния полумесец животински вида - говедо, овца, коза и прасе. Открити са и кости от куче. Съотношението между отделните видове силно варира. Не могат да се намерят зависимости нито в хронологически, нито в териториален аспект. Очевидно видовата структура се определя от специфичните природни условия и предпочитания на обитателите на конкретното населено място. В последните години се увеличават количеството на ДНК анализи, имащи за цел да установят произхода на одомашнените видове. Според данни, получени с ДНК анализ, говедата в Централна и Югоизточна Европа имат своя прародител в малка популация извън Европа. Костните останки от свинете също са предмет на ДНК изследвания, които показват привнасяне на анатолийски видове на Балканите.

IV. Поява и развитие на ранния неолит в долината на р. Струма и Софийското поле в контекста на връзките с Анатолия

IV.1. Кратък териториално-хронологически синтез на резултатите от сравнителния анализ на материалната култура в двата изследвани ареала

- Формативно сходни в разглежданите два региона са оръдията на труда (огладени каменни и костени), достигнали своите оптимални параметри още в началните етапи на поява и разпространение на произвеждащата икономика. Технологиите на изработване на керамичните съдове и костените сечива е също идентична.

- Разликите в строителните техники, структурата на растениевъдството и скотовъдството се дължат предимно на спецификите на заобикалящата среда. В началните етапи на неолита по долината на р. Струма и Софийското поле отношението домашни - диви животни и доминирането на овикапридите е по-близко до това в Югозападна Анатолия. С течение на времето, явно в резултат от адаптацията към локалните условия ситуацията се променя. Увеличава се количеството на костите от диви животни, т.е. по-добре са опознати ловните територии и е натрупан опит в ловната техника. Появяват се специфики в процентното съотношение на отглежданите овикаприди и говедото, на места се сменя доминиращия вид. Сходни процеси на адаптация протичат и в земеделието, които вероятно са причината за изчезването на нахута.

- Сходствата в материалната култура между долината на р. Струма и Софийското поле, от една страна, и Югозападна Анатолия, от друга, през разглеждания период са много повече, отколкото тези със средна Западна Анатолия.

- Почти всички елементи на материалната култура (с изключение на лабрети, керамични черпаци и лъжици, и тежести за стан) от долината на р. Струма и Софийското поле имат сходни, по-ранни предшественици в Югозападна Анатолия. Няма пълна аналогия в материалната култура на двата ареала; изключения са отделни предмети, които могат да се определят като „вносни“ за Балканите. Установени са подлежащи на бъдещо изследване феномени: инверсия - замяна на елементи с тяхна противоположност, например, използване на бяла боя върху червена основа в орнаментацията на керамиката вместо червена боя върху кремава основа; преминаване от концентрични към линейни мотиви в изображенията на пинтадерите; широко разпространение и типологическо разнообразие на култовите масички в дн. Западна България спрямо Района на езерата; единични находки на керамични модели на житно зърно в долината на р. Струма и Софийско поле срещу големи колективни находки от такива предмети в Югозападна Анатолия; имитация - изработването на сходни предмети от различен материал, например каменни и керамични гривни, мраморни и костени пръстени и др. В същото време се наблюдава използване на идентични мотиви/символи, които се срещат върху различни по материал и вид предмети - М-образния знак в Югозападна Анатолия е

констатиран в антропоморфната пластика, като завършек на дръжки на костени предмети, като стилова особеност на рисувана орнаментация и т.н., а в долината на р. Струма и Софийското поле така изглеждат отстрани някои култови масички, за това напомня формата на редица каменни амулети, включително свастики и т.н.

- Аналогиите на раннеолитната материална култура в долината на Струма и Софийското поле със средна Западна Анатолия попадат предимно в периода около 5900-5700 cal BC, т.е. тази анатолийска зона се включва по-късно в контактите с долината на р. Струма и Софийското поле.

IV.2. Поява и развитие на ранния неолит в долината на р. Струма и Софийското поле в контекста на контактите с Анатолия

Още през 1925 г. В. Г. Чайлд изказва хипотезата, че произходът на земеделските култури в Европа трябва да се търси в Югозападна Азия. Впоследствие тази много идея става база за развитие на различни модели на неолитизация на стария континент.

Изтъквани са различни фактори довели до разпространението на земеделието и скотовъдството. Напоследък нарасналите възможности на интердисциплинните проучвания извеждат на преден план нова хипотеза, която е подкрепена и от археологическите данни. Тя е свързана с глобалните климатични изменения, установени в периода около 8200 cal BP. Именно този катаклизъм дава началото на неолитизационния процес на Балканите, който може да се разглежда като пряка и непосредствена реакция на резките и неблагоприятни климатични промени.

Първите земеделци и скотовъдци идват на Централните Балкани директно по море, използвайки вероятно различни маршрути. Липсата на много от съпътстващите житните култури в Близкия Изток и Анатолия плевели, на фона на бързото разпространение на култивираните растения на Балканите, подкрепя тезата за пренасянето на житото и ечемика по морски път.

Неолитизацията на Централните и Източните Балкани се осъществява в практически необитаеми територии. Това от своя страна предполага, че единственият начин за разпространение на неолитните култури е чрез миграция. Редица генетични изследвания показват придвижване на човешки популации от Анатолия. Наблюдения върху метричните характеристики на черепи от Анатолия и Централните Балкани от времето на неолитното заселване на Балканите, съчетани с генетични изследвания, показват минимално до нулево

смесване на мигриралото с друго (местно) население. Миграцията по море обяснява и липсата на пряк аналог в материалната култура между двата региона.

Механизмът на усвояване на новите територии е свързан в значителна степен със спецификите на средата, например наличието на различни природни бариери. Вероятно може да говорим за постепенно заемане на свободните екологични ниши. Използвайки течението на реките за главен транспортен коридор в търсене на нови земи, една част от новото население заема подходящите местообитания, а впоследствие, с нарастване на популацията, и цялата водосборна територия до достигане на някаква природна граница (най-често планина). Друга част продължава напред до достигане на нов подходящ район за обитаване, следва постепенното му заемане и т.н. Същевременно в географски обособените райони протичат процеси на консолидация и адаптация на обществените структури и материалната култура, което от своя страна обуславя и появата на различия със съседните области. По този начин в географски план се получава „дървовидна“ структура на неолитизационния процес, в която екологичните условия определят дължината и броя на разклоненията на всеки клон. Постепенно, с нарастващата възможност за преодоляване на природните бариери започва и размиването на тази начална структура.

Началото на ранния неолит в долината на Струма и Софийското поле трябва да се свърже с носителите на ранната бялорисувана керамика. Наличието на „монохромен етап“ се нуждае от още доказателства, а за Крайници I би могло да се допусне, че отразява периода на адаптация към новите екологични условия и поради това материалната култура е по-бедна. Първите селища по долината на р. Струма и Софийското поле се появяват в сравнително кратък времеви отрязък в края на VII и началото на VI хил. пр. Хр. В долината на р. Струма това са Ковачево в южната част на средното течение, и Гълъбник, Крайници, Ваксево и Невестино в горното течение на реката. В Софийското поле със сигурност към този етап се отнася Слатина. Малко по-рано се появяват само няколко селища в долината на р. Вардар - в долното течение това са Неа Никомедия и Яница B, а в средното - Аназабегово I. Всички селища показват сравнително сходна материална култура, но не идентична - наличие на наземни правоъгълни къщи, червеноангобирана керамика, рядко орнаментирана с бяла боя, откриват се женски антропоморфни изображения, култови масички, пинтадери и пр. Разлики се наблюдават в орнаменталните мотиви на керамиката от отделните селища.

Сравнителният анализ на археологическите материали от най-ранните селища с бяла керамична орнаментация от долината на р. Струма и Софийското поле с Югозападна

Анатолия е затруднен от липсата на достатъчно и качествени публикации на проучените обекти. Определено прави впечатление, че аналозиите с Югозападна Анатолия не са много спрямо тези в по-късните етапи. Видимо е обаче, че сходствата са много по-директни и в същото време се отнасят към различни селища: в Ковачево – с Хаджилар, Куручай, Хьоючек, Бадемааджъ; в Слатина – с Хаджилар, Куручай, Хьоючек. Това вероятно показва хетерогенност на мигриращите групи. Те несъмнено обаче произхождат от Района на езерата.

В следващия етап на развитие на раннеолитните култури в долината на р. Струма и Софийското поле се наблюдават две тенденции. Консервативна, която е добре проучена в Ковачево (аналогична е ситуацията и в долината на р. Места), и динамична - по Горна и северна Средна Струма и Софийското поле. В първия случай до края на ранния неолит продължава орнаментиране на керамичните съдове само с бяла боя, а във втория - след бялорисуваната се появява червенорисувана керамика, а впоследствие започва да доминира орнаментацията с кафява/черна боя. Началото на този етап обикновено се поставя около 5800-5750 cal BC. Както вече беше посочено, началото на това явление в Софийското поле може да се постави в един малко по-ранен етап. Това кореспондира напълно и със ситуацията в Ковачево, където в етапа Ib се появяват съдове, рисувани с рядка тъмна боя - червено върху червено или кафяво върху кафяво, т.нар. група G. Този период се характеризира с множество аналогии между двата разглеждани региона - балканския и анатолийския. Освен вече посочените, в долината на р. Струма и Софийското поле се появяват редица нови елементи, които намират своите сходства в селищата от Югозападна Анатолия, а вече и в средна Западна Анатолия. Вече беше отбелязано, че липсват по-ранни сходства с тази част на Анатолия. Същественният брой паралелни групи в материалната култура говори в подкрепа на ускорен процес на придвижване на хора, които в централнобалканския регион вече не заемат свободни екологични ниши (такива явно вече липсват), а се смесват с местното неолитно население. Самият механизъм остава неясен, тъй като липсват данни за конфликти, а появата на новите елементи на материалната култура говори по-скоро за спокойна презморска инфилтрация на население, което вероятно предизвиква смяната на стила на орнаментиране и появата на червено върху червено рисувана керамика. Във втория етап на втората половина на неолита се появява рисуваната с кафява/черна боя керамика, променя се и технологията ѝ на изработка, а ангобата върху съдовете става оранжевочервена или светлокафява. Червенорисуваният орнамент вече се нанася върху керамика със светла ангоба и използваните мотиви се усложняват. Същевременно бялата орнаментация, макар и в ограничено количество,

продължава да се среща върху съдове с червеноангобирана повърхност. Ковачево остава встрани от тези промени въпреки че някои импортни фрагменти от група Кремиковци показват, че съществуват контакти между двата района. Подобни двустранни връзки има между всички синхронни групи в региона и са засвидетелствани чрез керамични импорти. В този период продължават да се откриват редица аналогии в материалната култура на долината на р. Струма и Софийското поле и Югозападна Анатолия, като най-впечатляващият пример са антропоморфните съдове с паралели в Хасуна и Хаджилар I. Към това време са отнасят почти всички регистрирани гробни комплекси в рамките на селищата, а трупополагането на бебета в керамичен съд показва недвусмислени връзки и с Централна Анатолия. Очевидно придвижването на хора от Анатолия към Централните Балкани продължава през целия период на ранния неолит.

Заключение

В настоящата работа са представени систематизирано и анализирани археологическите останки от проучванията на деветнадесет раннеолитни селища. Събраните данни са представени в няколко големи тематични групи, според вида останки от материалната култура - архитектура и съоръжения на интериора, керамични съдове и предмети; кремъчни, каменни и костни артефакти, погребални и други ритуални практики, останки растения и животни. Тъй като за момента липсват данни този преход към произвеждаща икономика да е в резултат на вътрешно развитие, а напротив, отдавна е постулирано, че е генериран от външно въздействие, потърсени са корените на раннеолитната култура. Сравнителните проучвания със селища от Анатолия - средна Западна, Югозападна и Централна, ясно показват съществуваща връзка между двата географски ареала. Стъпвайки на известната до момента информация, началото на ранния неолит в долината на р. Струма и Софийското поле може да се свърже с население от Района на езерата, прекосило Егейско море, а не с по-близко териториално разположената средна Западна Анатолия. Активното използване на морското егейско пространство още от мезолита показва, че то не се явява непреодолима естествена бариера. Напротив, цялото последващо развитие на ранния неолит в дн. средна Западна и Югозападна България показва продължаване на контактите с Анатолия. Липсващите до момента данни за сериозни конфликти, а в същото време наличие на признаци за инфилтриране на „анатолийски“ елементи предполагат съществуване на изградени и ясно изразени връзки с прародината. За този период анализите показват наличие на движение само

от югоизток на северозапад. В значителна степен това може да е резултат от нестабилността на климата, която води до намаляване на населението в Анатолия.

Обобщение на научните приноси в дисертационния труд:

1. Направено е обобщено изследване на материалната култура във всички аспекти в двата разглеждани региона - долината на Струма и Софийското поле; Югозападна и средна Западна Анатолия.

2. За първи път е направен подробен систематичен сравнителен анализ между всички елементи на материалната култура в двата изследвани ареала, който е последван от аналитичен синтез.

3. В резултат на изследването се потвърждава ролята на Струмския път като първостепенна комуникационна артерия на Централните Балкани през ранния неолит. Утвърждава се важната ролята на Югозападна Анатолия в процеса на развитие на ранния неолит в дн. Югозападна България и същевременно се отхвърля средна Западна Анатолия като фактор за началото на неолитизационния процес в разглеждания ареал.

4. Предложен е неолитизационен модел (т. нар. дървовидна структура на неолитизационния процес), базиран на тезата за постепенното заемане на свободните екологични ниши. Този модел представлява солидна основа за стратегия за бъдещо проучване на региона с оглед изясняване на културните специфики и конкретизиране на познанията за неолитизационните процеси.

Научни публикации върху темата на дисертацията:

1. D. Takorova. The natural environment in the process of neolithization of the Eastern and Central Balkans. - *Studia Praehistorica*, 14, 2011, 1-9.

2. D. Takorova. Long distance contacts in later prehistory: ecological, economical and social implications. - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). *Salt and gold: the role of salt in prehistoric Europe*. Provadiqa-Veliko Tarnovo, 2011, 123-127.

3. D. Takorova. Early Neolithic architecture in the Struma valley. In press (Докладът е представен на Кръгла маса „Неолитизацията по долината на река Струма и съседните региони”, проведена Благоевград, 8-10.06.2011г., подготвен и предаден за печат).

4. Д. Такорова. Раннеолитни антропоморфни изображения от долината на р. Струма и Софийското поле в контекста на Анатолия. – *Археология* (под печат).